

II. PRACE DROBNE I MATERIAŁY

Dariusz Makiła (Warszawa)

Für gute öffentliche Ordnung.
Ustawodawstwo policyjne
księcia Albrechta von Brandenburg-Ansbach
z okresu jego rządów w księstwie pruskim (1525–1568)

WPROWADZENIE

Traktat krakowski z 8 kwietnia 1525 r., w którym król polski Zygmunt I ustanowił księstwo pruskie, czyniąc wielkiego mistrza Zakonu Najświętszej Marii Panny, margrabiego Albrechta von Brandenburg-Ansbach, księciem pruskim¹, ustalał pośród szczegółowych postanowień dotyczących warunków lenna zakres władzy nowo ustanowionego władcy w powstałym księstwie. W art. 10 traktatu określono, że władza wewnętrzna należy do księcia, co pozwalało księciu Albrech-

¹ E. Joachim, *Die Politik des letzten Hochmeister in Preussen. Albrecht von Brandenburg*, t. 3, Leipzig 1895, s. 129–135; W. Pociecha, *Geneza holdu pruskiego*, Gdynia 1937, s. 133–142; W. Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach. Deutschordens Hochmeister und Herzog in Preussen 1490–1568*, Heidelberg 1960, s. 131–137; S. Dolezel, *Das preussisch-polnische Lehnsverhältnis unter Herzog Albrecht von Preussen (1525–1568)*, Köln 1967, s. 15–31; M. Biskup, *Geneza i znaczenie holdu pruskiego 1525 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej: KMW) 1975, z. 4, s. 407–424; idem, *Polska a Zakon Krzyżacki w Prusach w początkach XVI w. U źródeł sekularyzacji Prus Krzyżackich*, Olsztyn 1983; J. Małek, *Hold pruski 1525 roku. Ostateczna likwidacja zakonu krzyżackiego w Prusach* [w:] idem, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987, s. 31–38; J. Wijaczka, *Traktat krakowski z 1525 r. Sukces Jagiellonów czy Hohenzollernów* [w:] *Od traktatu kaliskiego do pokoju oliwskiego. Polsko-krzyżacko-pruskie stosunki dyplomatyczne w latach 1343–1660*, Warszawa 2014, s. 283–294; D. Makiła, *Ustanowienie lenna pruskiego w 1525 r. Odstępstwo od traktatu toruńskiego czy jego kontynuacja?*, KMW, 2017, nr 2(296), s. 263–277.

towi na podejmowanie wszelkich działań i czynności zarządzających mających na celu utrzymanie porządku wewnętrznego w księstwie².

Pozycja księcia w momencie objęcia przez margrabię Albrechta w 1525 r. rządów osobistych w księstwie była jednak słaba. Politycznie zależny od króla polskiego, którego był lennikiem, jednocześnie traktował zwierzchnictwo polskie jako legitymację do swego działania³. Z polskiej opieki wynikało zabezpieczenie jego pozycji, a zarazem silna podstawa do podejmowania samodzielnych działań organizacyjnych. Niedostatecznie jednak uposażony materialnie⁴, książę Albrecht stał przed trudnym zadaniem zorganizowania swojego władztwa, tym bardziej że tylko w pewnym stopniu mógł korzystać z dawnych struktur rozwiązanego państwa zakonnego⁵. Te bowiem również wymagały reorganizacji, czego Albrecht dokonał, tworząc nowe starostwa⁶, na czele których postawił własnych starostów (*Amtshauptleute*)⁷. Posłużył się w tym częściowo dawnymi członkami Zakonu, którzy korzystając z sekularyzacji państwa zakonnego w Prusach, przeprowadzonej traktatem krakowskim, dokonali wraz z księciem konwersji, przechodząc również na służbę książęcą⁸.

² *Item debet regia maiestas ex adverso marchioni Alberto infra scriptas terras, civitates, castra et vicos [...] tanquam duci in Prussia in legitimum et hereditarium feudum conferre et eiusmodi infeudationis litteras ab uno fratre ad alium et eorum heredes, tanquam super indiviso feudo, iuxta tenorem transactionis conficere.* Art. 10 traktatu krakowskiego. O. Balzer, *Corpus iuris Polonici*, t. IV/1, Kraków 1910, nr 46, s. 149–151; S. Dolezel, H. Dolezel, *Die Staatsverträge des Herzogtums Preussen*, cz. I: *Polen und Litauen. Verträge und Belehnungsurkunden 1525–1657/58*, Köln 1971, nr 1, s. 20.

³ A. Vetulani, *Lenno pruskie. Od traktatu krakowskiego do śmierci księcia Albrechta 1525–1568*, Kraków 1930, s. 60 i n.; S. Dolezel, *Das preussisch-polnische...*, s. 32 i n.; D. Makiła, *Prusy Książęce a Korona Polska po 1525 r. Prowincja czy protektorat?* [w:] B. Dybaś, D. Makiła (red.), *Prusy i Inflanty. Między średniowieczem i nowożytnością. Państwo – społeczeństwo – kultura*, Toruń 2003, s. 63–72.

⁴ J. Małek, *Ustawa o rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542. Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskim*, Toruń 1967, s. 20 i n.

⁵ J. Gancewski, *Zakon krzyżacki i jego państwo w przeddzień holdu pruskiego z 1525 r. Stan i przemiany*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2016, t. 23, s. 115–126.

⁶ J. Małek, *Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI wieku*, KMW, 1966, nr 1, s. 136–138; K. Nostitz, *Haushaltungsbuch des Fürstenthum Preussen 1578*, red. K. Lohmeyer, Leipzig 1893, s. 18–21; M. Toeppen, *Zur Geschichte der ständischen Verhältnisse in Preussen. Historisches Taschenbuch*, red. F. von Raumer, Neue Folge, t. 8, Leipzig 1847, s. 260–285; idem, *Atlas zur Historisch-Comperative Geographie von Preussen*, Gotha 1858, tabl. III.

⁷ A. Horn, *Die Verwaltung Ostpreussens seit der Säcularisation 1525–1875. Beiträge zur deutschen Rechts-Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*, Königsberg 1890, s. 230 i n.; J. Skibiński, *Starostwa dziedziczne Prus Książęcych*, Olsztyn 1972, s. 34.

⁸ G. Vercamer, *Ein Hochmeister wird zum Herzog. Reaktionen und Schicksal der letzten Ordensbrüdern in Preussen um das Jahr 1525* [w:] *Die Ritterorden in Umbruchs- und Krisenzeiten*, „Ordines Militares” 2011, t. 16, s. 228–239; W. Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach...*, s. 184–198.

Książę Albrecht był politycznie zależny również od stanów pruskich, z którymi, pomimo swojej pozornie samodzielnej pozycji, zmuszony był w ciągu długich rządów układać się celem osiągnięcia niezbędnego *consensusu*⁹. Z tych powodów nie był w stanie wielu ze swoich planów zrealizować¹⁰. Z kolei próby bardziej samodzielnego działania, za wyjątkiem ustanowienia i zorganizowania pruskiego Kościoła krajowego, aczkolwiek i tutaj – odnotowując wprawdzie wyraźny sukces¹¹, swoim postępowaniem doprowadzał ksiączę okresowo do sporego zamieszania (np. w latach 1549–1567, gdy uległ wpływom osiandryzmu¹²) – przynosiły spory i konflikty ze stanami. Te z kolei doprowadziły nawet do interwencji polskich w księstwie w latach 1567–1568, mających na celu naprawę stosunków władzy i przywrócenie dawnego politycznego i prawno-ustrojowego *status quo*, również w stosunkach wyznaniowych¹³. Niemniej utworzenie Kościoła w księstwie pruskim, powstałego według Lutrowskiej koncepcji kościołów krajowych (*Landeskirchen*)¹⁴, na którego czele stanął ksiączę jako jego głowa, co miało utożsamiać władztwo ksiączę z Kościołem, było najważniejszym osiągnięciem rządów księcia Albrechta w Prusach Książęcych. Ten bowiem, poprzez włączenie do Kościoła wolą władcy wszystkich poddanych, stał się głównym instrumentem władzy księcia w procesie kształtowania i utrwalania jego władztwa.

Zasadniczym problemem księcia Albrechta po objęciu w 1525 r. rządów w księstwie było utworzenie instytucjonalnych podstaw swojej władzy zarówno

⁹ J. Mańk, *Ustawa o rządzie...*, s. 75 i n., 115–148; H. Freiwald, *Markgraf Albrecht von Ansbach-Kulmbach und seine landständische Politik als Deutschordens-Hochmeister und Herzog in Preussen während der Entscheidungsjahre 1521–1528*, Kulmbach 1961, s. 111–131, 149–174; N. Ommeler, *Die Landstände im Herzogtum Preussen 1543–1561*, Bonn 1967, s. 52 i n.; E. Kleinertz, *Die Politik der Landstände im Herzogtum Preussen 1562–1568*, Bonn 1972, s. 38 i n.

¹⁰ J. Mańk, *Ustawa o rządzie...*, s. 39.

¹¹ P. Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte*, t. 1, Leipzig 1890, s. 110 i n.; W. Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, t. 1, Göttingen 1963, s. 35 i n.

¹² G. Seebaß, *Das reformatorische Werk des Andreas Osiander*, Nürnberg 1967; idem, *Andreas Osiander d. Ä. und der Osiandrische Streit. Ein Stück preußischer Landes- und reformatorischer Theologiegeschichte* [w:] D. Rauschnig, D. v. Nerée (red.), *Die Albertus-Universität zu Königsberg und ihre Professoren. Aus Anlaß der Gründung der Albertus-Universität vor 450 Jahren*, Berlin 1995, s. 33–48; M. Toeppen, *Die Gründung der Universität und das Leben ihres ersten Rectors*, Königsberg 1844, s. 175–205; M. Stupperich, *Osiander in Preussen 1549–1552*, Berlin 1973; T. Kaufmann, *Theologische Auseinandersetzungen an der Universität Königsberg im 16. und 17. Jahrhundert* [w:] K. Garber, M. Komorowski, A.E. Walter (red.), *Kulturgeschichte Ostpreussens in der Frühen Neuzeit*, Tübingen 2001, s. 243–318.

¹³ *Sprawy Prus Książęcych za Zygmunta Augusta w r. 1566–1568. Dyaryusz trzykrotnego poselstwa komisarzy królewskich*, wydał i wstępem historycznym objaśnił A. Pawiński, Warszawa 1879; A. Vetulani, *Lenno pruskie...*, s. 262–318; S. Dolezel, *Das preußisch-polnische...*, s. 154–178; J. Mańk, *Geneza sejmu 1566 r. w Prusach Książęcych*, KMW, 1961, nr 4, s. 497–527; idem, *Proces kryminalny nowych radców w Knipawie-Królewcu 1566 r.*, KMW, 1963, nr 2, s. 181–232.

¹⁴ Ch. Görisch, *Landeskirche* [w:] *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, t. 5, Tübingen 2002, s. 59–61.

na gruncie świeckim, jak i religijnym¹⁵. Konieczne było więc podejmowanie spraw wymagających specjalnych działań, ale też nakazujących stosowanie odpowiednich środków, do których należało m.in. stanowienie przepisów porządkowych, mających pozytywnie zdefiniowany cel, jakim było *gute öffentliche Ordnung*¹⁶.

Postępowanie księcia Albrechta w zakresie tworzenia prawa porządkowego odzwierciedlało powszechne wówczas tendencje w zakresie zarządzania¹⁷. Z wyjątkiem bowiem spraw kryminalnych, które należały do sądownictwa monarszego i obciążeń prawa prywatnego, stanowiących z reguły domenę współdziałania władcy ze stanami, realizowania tajnych spraw państwowych, wojskowych czy dotyczących najbardziej wewnętrznych spraw Kościoła, istotnego zwłaszcza we władztwach protestanckich¹⁸, prawie wszystkie pozostałe sprawy zostały objęte zakresem zarządzania, regulowanym szeroko pojmowanymi przepisami policyjnymi. W ten sposób władza książęca rozszerzała swoje kompetencje poprzez powiększenie definicji władzy, pozwalającej na szerokie określenie tego, co mogło podlegać jej ustawowej regulacji¹⁹.

Ustawodawstwo policyjne księcia Albrechta w sprawach organizacyjnych i porządkowych, pomimo swego niekiedy represyjnego ostrza, było też nieprzypadkowo nacechowane pierwiastkiem moralnym. Stanowiło bowiem część działań mających na celu ukształtowanie określonego porządku społecznego, stworzenie pewnego ładu, mieszczącego się w granicach ściśle wyznaczonych podejściem wyznaniowym. Książę, korzystając ze swojej pozycji zwierzchnika zarówno państwa, jak i Kościoła, zespolonych – zgodnie z doktryną Lutra – władzą jego

¹⁵ W. Hubatsch, *Geschichte der evangelischen...*, s. 16 i n.; D. Makiła, *Religijność ustanowiona ustawą. Z dziejów Kościoła w księstwie pruskim za rządów księcia Albrechta (1525–1568)* [w:] J. Kielbik (red.), *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Wierni i duchowni*, Olsztyn 2016, s. 7–15; idem, *Landesherr i jego Landeskirche. Stosunki prawne i religijne w Prusach Książęcych w XVI–XVII w.* [w:] Z. Hundert, D. Milewski (red.), *Państwo i Kościół. Wobec wolności obywatelskich oraz wyznaniowych we wczesnonowożytnej Europie*, Oświęcim 2018, s. 52–62.

¹⁶ F.L. Knemeyer, *Polizeibegriffe in Gesetzen des 15. Bis 18. Jahrhunderts. Kritische Bemerkungen zur Literatur über die Entwicklung des Polizeibegriffs*, „Archiv für öffentliche Recht” 1967, t. 92, s. 153–180.

¹⁷ W. Brauneder, *Die Policeygesetzgebung in den österreichischen Ländern des 16. Jahrhunderts: Derzeitiger Forschungsstand und Perspektiven* [w:] M. Stolleis unter Mitarbeit v. K. Härter, L. Schilling (red.), *Policey im Europa der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1996, s. 299–316.

¹⁸ J. Heckel, *Cura religionis, ius in sacra, ius circa sacra*, Darmstadt 1962; G.-Ch. von Unruh, *Obrigkeit und Amt bei Luther und das von ihm beeinflusste Staatsverständnis* [w:] R. Schnur (red.), *Staatsräson. Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs*, Berlin 1975, s. 339–361; B. Eckert, *Der Gedanke des gemeinen Nutzen in der lutherischen Staatslehre des 16. und 17. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 1975; S. Holtz, *Vom Umgang mit der Obrigkeit, Zum Verhältnis von Kirche und Staat*, „Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte” 1996, t. 55, s. 131–159.

¹⁹ T. Simon, *Recht und Ordnung in der frühen Neuzeit*, „Rechtshistorisches Journal” 1994, t. 13, s. 372–392.

osoby²⁰, regulował szczególne i z punktu widzenia władzy elementarne sfery życia, decydując o postępowaniu i zachowaniach swoich poddanych, co miało umożliwić skuteczne sprawowanie nad nimi kontroli²¹. W tym znaczeniu akty prawne księcia Albrechta, a przede wszystkim te o charakterze policyjnym, były dla niego istotnymi i niezbędnymi instrumentami władzy.

Główną cechą aktów porządkowych księcia Albrechta była ich konfesyjność. Przejawiała się ona nie tylko w aktach odrębnych, mających ściśle określony porządkowy charakter, które były wydawane wyłącznie dla terenu księstwa (1525, 1540, 1541, 1563, 1567, 1568), ale także w ordynacjach krajowych (*Landesordnungen*), przygotowywanych dla obu części Prus, Książęcej i Królewskiej, w tym Warmii, przy czym pierwszą ordynację przyjęto ostatecznie 23 listopada 1529 r.²² Z powodu oporu stanów regulacja ta jednak w Prusach Królewskich praktycznie nie obowiązywała²³. Natomiast w Prusach Książęcych rozwiązania te w kształcie, w jakim przyjęto je w 1529 r., pozostały w mocy do 1540 r., gdy 15 listopada uzgodniono przygotowany przez księcia nowy *Landesordnung*, tym razem tylko dla księstwa pruskiego, gdyż stany Prus Królewskich, z którymi prowadzono długie negocjacje w sprawie ogólnopruskiego porządku krajowego, odmówiły jego przyjęcia, chociaż zgody na jego treść nie wyraziły w pełni również miasta Prus Książęcych²⁴. Próby wprowadzenia jednolitego ustawodawstwa na terenie obu części Prus, Królewskiej i Książęcej, mimo ich różnego statusu polityczno-prawnego, były wyrazem odwoływania się przez księcia Albrechta do wspólnej tradycji przynależności obu terytoriów do jednego organizmu państwowego przed 1466 r. Podkreślanie tej pruskiej odrębności połączonych kiedyś terytoriów było ważne dla księcia Albrechta, bo w drodze ustanawiania wspólnych regulacji prawnych nawiązywał on do tradycji jedności, próbując zyskać wpływy polityczne, wykraczające poza granice księstwa²⁵.

Przepisy policyjne we wspomnianych aktach stanowiły z reguły tylko część szerszych regulacji porządkujących różne sprawy bądź były rozsiane po całym

²⁰ W. Hubatsch, *Die inneren Voraussetzungen der Säkularisation des deutschen Ordensstaates in Preußen*, „Archiv für Reformationsgeschichte” 1952, t. 43, z. 1/2, s. 170–171; J. Mańtek, *Marcin Luter a reformacja w Prusach Książęcych i Prusach Królewskich*, „Rocznik Teologiczny” 1983, t. 25, z. 2, s. 94–95; D. Makiła, *Doktryna prawa naturalnego w nauce Marcina Lutra a geneza księstwa pruskiego księcia Albrechta von Brandenburg-Ansbach*, KMW, 2021, nr 1(311), s. 102–112.

²¹ A. Zieger, *Die religiöse und kirchliche Leben in Preussen und Kurland des 16. Jahrhunderts*, Köln 1967, s. 153–165.

²² T. Berg, *Landesordnungen in Preußen vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Lüneburg 1998, s. 57–59; J. Mańtek, *Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525–1548. Studium z dziejów polskiej polityki księcia Albrechta Hohenzollerna*, Toruń 2016, s. 83–85.

²³ J. Mańtek, *Prusy Książęce a Prusy Królewskie...*, s. 87.

²⁴ T. Berg, *Landesordnungen in Preußen...*, s. 85–92; J. Mańtek, *Prusy Książęce a Prusy Królewskie...*, s. 87.

²⁵ J. Mańtek, *Prusy Książęce a Prusy Królewskie...*, passim.

akcie, pomieszczone z przepisami odnoszącymi się do innych spraw, ale ze względu na ich bliski związek bywały zamieszczane razem. Policyjny charakter miały też niektóre przepisy zawarte w specjalnych regulacjach dotyczących organizacji Kościoła ewangelickiego czy spraw kultu religijnego, a nawet spraw wiary (*Kirchenordnungen*)²⁶. W przepisach policyjnych wydawanych przez księcia Albrechta odnoszono się głównie do spraw porządku wewnętrznego, chociaż zakres regulacji przyjętych w aktach książęcych bywał zdecydowanie szerszy, obejmując różne rodzaje spraw prywatno- i publicznoprawnych, dotyczące wszystkich poddanych bez względu na stan.

ZACHOWANIA NARUSZAJĄCE PORZĄDEK W SPOŁECZEŃSTWIE (ZUSTAND GUTER ORDNUNG IM GEMEINWESEN)

Pierwszym typem spraw regulowanych przepisami porządkowymi przez księcia Albrechta były kwestie zachowania się w życiu społecznym. Przepisy tego rodzaju znalazły się już w pierwszym akcie wydanym przez księcia po powrocie do Prus po kilkuletniej nieobecności²⁷, w którym dokonał on wyznania wiary w duchu luteranckim, ustanawiając jednocześnie Kościół ewangelicki w Prusach Książęcych (*Das Mandat für Gottesdienst und christliches Leben von 6. Juli 1525*). Fundamentalne znaczenie tego aktu, erygującego Kościół ewangelicki w księstwie pruskim, polegał na tym, że zawarte w nim przez księcia Albrechta przepisy miały zapobiegać niewłaściwemu postępowaniu, które rozpleniło się w ostatnich latach funkcjonowania państwa zakonnego, gdy doszło do upadku struktur Kościoła i zaniedbań w prak-

²⁶ D. Makiła, *Die Kirchenordnungen Herzog Albrechts von Preußen (1525–1568)* [w:] A. Mentzel-Reuters, K. Neitmann (red.), *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, Osnabrück 2014, s. 57–76; T. Wojak, *Ustawy kościelne w Prusach Książęcych w XVI wieku (1525–1568)*, Warszawa 1993.

²⁷ Albrecht, będąc jeszcze wielkim mistrzem zakonnym, przebywał w latach 1521–1525 w Niemczech, poszukując w okresie rozejmu zawartego w czasie wojny z Polską wsparcia dla swoich koncepcji politycznych. Zetknął się tam z nauką Lutera, a nawet spotkał się z reformatorem osobiście, przekonując się, czego jednak z ostrożności nie ujawniał, do koncepcji konwersji religijnej, która zresztą w tym czasie oddolnie na terenie pruskiej części zakonu następowała. Zawierając przed swoim powrotem traktat krakowski z królem Zygmuntem I, składając hołd lenny, Albrecht tworzył podstawy sekularyzacji pruskiej części zakonu, uzyskując władzę w utworzonym księstwie pruskim z mocy decyzji królewskiej. E. Joachim, *Des Hochmeisters Albrecht von Preußen erster Versuch einer Annäherung an Luther*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 1891, t. 12, s. 116–122; W. Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach...*, s. 99 n.; H. Laag, *Die Einführung der Reformation im Ordensland Preußen*, „Neue kirchliche Zeitschrift” 1925, t. 36, s. 845–873; S. Tode, *Die Reformation in Preußen. Einheit und Vielfalt reformatorischer Bewegungen* [w:] R. Tuchtenhagen (red.), *Aspekte der Reformation im Ostseeraum*, „Nordostarchiv” 2004, t. 13, s. 201–265; B. Jähniß, *Die Anfänge der evangelischen Landeskirche im Herzogtum Preußen zur Zeit von Herzog Albrecht* [w:] A. Mentzel-Reuters, K. Neitmann (red.), *Preussen und Livland...*, s. 15–56.

tykach religijnych, co na niektórych ziemiach zakonnych zyskało postać bliską wtórnemu pogaństwu²⁸. Starając się zapobiec złym praktykom, a jednocześnie wprowadzić nowe zasady konfesyjne w powstałym księstwie i tworzonym w nim Kościele krajowym (*Landeskirche*), książę Albrecht zakazał w wydanym mandacie pod groźbą ścięcia mieczem stosowania bluźnierstw (*Gotteslästerung*), przekleństw (*Schwörverbote*), nadużywania alkoholu (*Zutrinken*), utrzymywania stosunków pozamałżeńskich, przystępowania do sekt, uprawiania wróżbiarstwa (*Wahrsagerei*) oraz podtrzymywania zwyczajów pogańskich (*Von Zauberei und Bockheiligen*)²⁹. Zawarcie tych postanowień w akcie, w którym ustanowiono Kościół ewangelicki w księstwie pruskim, stanowił próbę uporządkowania w sposób administracyjny, a w zasadzie zahamowania czy nawet wykorzenia pewnych złych i groźnych w jego rozumieniu dla porządku społecznego nawyków, pokazując bliski związek własnych regulacji z ideą nowego porządku społeczno-wyznaniowego.

STOSUNKI MAŁŻEŃSKIE, RODZINNE (EHE- UND FAMILIERECHTE)

W polu uwagi księcia znalazły się sprawy małżeńskie i rodzinne. W związku z włączeniem prawa kościelnego w księstwie pruskim do sfery stosunków publicznych, podlegających władzy państwowej stojącej na czele Kościoła, powstały podstawy do objęcia stosunków małżeńskich, które utraciły charakter sakramentalny, i wynikających z nich stosunków rodzinnych swoich poddanych oddzielnymi regulacjami porządkowymi, mającymi na celu ich stabilizację i poddanie określonym rygorom, których celem było wykluczenie wszelkiego nieuporządkowania w życiu rodzinnym, prowadzącego do naruszania porządku społecznego.

Przepisy takie zawarte zostały już w powszechnej ordynacji krajowej z 1529 r. i wiązały się ze sprawami, które wydawały się władzy książęcej szczególnie ważne, stąd forsowanie ich przyjęcia w szerszej terytorialnie regulacji. Tym razem jednak przepisy te nie odnosiły się do występków z zakresu zachowania poddanych pruskich w relacjach społecznych, jak miało to miejsce w Mandacie z 1525 r., ale dotyczyły problemów fundamentalnych dla spokoju społecznego, który książę Albrecht zamierzał osiągnąć wśród swoich poddanych, starając się jednocześnie uzyskać wprowadzonymi rozwiązaniami szerszy zasięg oddziaływania. W tym

²⁸ A. Zieger, *Die religiöse und kirchliche...*, s. 53–55.

²⁹ *Die Mandat für Gottesdienst und christliches Leben vom 6. Juli 1525*. H.F. Jacobson, *Geschichte der Quellen des Kirchenrecht der preussischen Staates*, t. 1, Königsberg 1839, s. 23 i n.; P. Tschackert, *Urkundenbuch...*, t. 2, nr 371, Leipzig 1890, s. 118–119; W. Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 1, s. 35; idem, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach...*, s. 143; J. Małłek, *Reformacja w Prusach Książęcych* [w:] idem, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987, s. 163.

układzie przepisy regulujące sprawy małżeńskie i rodzinne, które znalazły się pośród innych przepisów o policyjnym charakterze, rozrzuconych po całym akcie, stanowiły w porządku krajowym z 1529 r. jedynie część przepisów tej regulacji, przewidzianej jako powszechna kodyfikacja dla całych Prus, chociaż jej końcowy kształt, z powodu objęcia przepisami sytuacji z różnych dziedzin życia i porządku społecznego i prawnego, był trudny do określenia.

Przepisami dotyczącymi spraw rodzinnych wprowadzano w ordynacji z 1529 r. (w art. 6–7) administracyjny zakaz ponoszenia nadmiernych kosztów związanych ze świętowaniem chrzcin, organizowaniem wesel, które – jak nakazywano – powinny zaczynać się dopiero wieczorem, a kończyć w południe następnego dnia. Zakazy te miały na celu zapobieganie marnotrawstwu, wynikającemu z nadmiernej konsumpcji, a jednocześnie poddanie kontroli zachowania poddanych. Gospodarz uroczystości, który naruszył ustanowiony porządek, powinien być ukarany za przekroczenie zakazu karą 10 marek, a każdy z uczestników połową marki³⁰. Postanowienia dotyczące uroczystości rodzinnych miały się znaleźć również w miejskich wilkierzach. Takie działanie wskazywało na objęcie tą regulacją także miast pruskich i wydanie bezpośredniego rozkazu władzom tych miast, których książe, pomimo różnego okresu ich powstawania, ze względu na ich położenie w księstwie pruskim, stawał się z racji swojej władzy ich zwierzchnikiem. Przepisy te odnosiły się równocześnie do regulowanej często w przepisach policyjnych sprawy dobrych obyczajów, w których zbyt wysokie zachowania naruszały reguły wyznaniowej dyscypliny i przyzwoitości.

Sprawom małżeńskim poświęcił książe Albrecht ordynację krajową z 29 września 1540 (*Artikel durch fürstliche durchleichtigkeit samt gemeiner landschaft aller stende des fürstethums Preussens ufgehaltener tagfahrt im jar 1540 einhellig bewiliget, angenommen und beschlossen. Vom 29. September 1540*), w której kwestie małżeńskie poddał obszernie zredagowanym przepisom, regulującym stosunki małżeńskie, przeciwstawiając się istniejącym w tych sprawach obyczajom, zwłaszcza w kwestii naruszenia małżeństwa czy przeszkód wynikających z pokrewieństwa³¹. Podobnie uczynił w części ordynacji z 1544 r. (*Ordnung vom eusserliechen gotsdienst und artikel der ceremonien, wie es im den kirchen des herzothums zu Preussen gehalten wird*) poświęconej sprawom organizacji obrzędów religijnych, które zostały włączone w zakres spraw regulowanych przez władzę świecką, co obejmowało również jurysdykcję w sprawach małżeńskich³²

³⁰ Geheimes Staatsarchiv Preußisches Kulturbesitz Berlin-Dahlem Ostpreußische Folianten 13744, fol. 453–454 (dalej: GStAPK Ostpr. Fol.)

³¹ E. Sehling, *Die evangelischen Kirchenordnungen Sehling, Die evangelischen Kircheordnungen des XVI. Jahrhunderts*, t. 4: *Das Herzogtum Preussen. Die ehemals polnischen Landestheile des Königreichs Preussen*, Leipzig 1911, nr 8, s. 54–56.

³² Ibidem, nr 12, s. 69.

PRZEPISY OCHRONNE OGNIOWE (*FEUERGEFAHR*)

W *Landesordnung* z 1529 r. znajdował się art. 10, należący do typowych przepisów policyjnych, w którym nakazywano, ze względu na zagrożenie ogniowe, lokowanie budynków suszarni chmielu i lnu możliwie najdalej od domów mieszkalnych. Winni spowodowania pożaru byli zobowiązani do zapłaty odszkodowania za spalone zabudowania, według ich ostatniej wartości. Kontrolę warunków zabudowy powierzono starostom, radcom i sołtysom³³. Do kwestii tych książę Albrecht powrócił w wspomnianym już *Landesordnung* przygotowanym w 1540 r. Dotyczyły one objęcia ochroną zasobów leśnych księstwa. Nakazywano w nich lokowanie wszelkich suszarni i podobnych obiektów w określonych miejscach i w odległości, w której można było uniknąć szkód. Wiązała się z tym odpowiedzialność odszkodowawcza. Spowodowanie pożaru, który rozszerzyłby się w okolicy, sprowadzając zagrożenie, miało być karane ciężkimi karami na ciele oraz obciążeniami dóbr (art. 23)³⁴.

ZBIEGOSTWO CHŁOPÓW I SŁUŻBY
(*ENTWEICHEN VON BAUERN UND GESINDE*)

W przepisach dotyczących poddanych, w art. 26 prawa krajowego Prus z 1529 r., został wprowadzony zakaz zabierania przez marynarzy chłopów na statki i umożliwiania im w ten sposób ucieczki od ich panów³⁵. Przepis ten został następnie rozszerzony w 1541 r. w nowym *Landesordnung*, który opracowano na podstawie powszechnego prawa pruskiego z 1529 r., powtarzając w nim większość dotychczasowych rozwiązań, ale dodając też pewne nowe przepisy (stany księstwa pruskiego wyraziły zgodę na jego przyjęcie 28 października 1541 r.)³⁶. Zakazywano w nim żeglarzom zabierania jakichkolwiek nieznanymi osobom na pokład statków. W Piławie, będącej zewnętrznym portem pruskim, żaden statek nie miał uzyskać pozwolenia na przebywanie w porcie, zanim urzędnicy książęcy nie dokonają sprawdzenia wszystkich osób znajdujących się na pokładzie. W przypadku znalezienia osób, które nie miałyby pozwolenia na przebywanie na statku, powinny być one odstawione władzy, natomiast kapitan statku miał być ukarany karą pieniężną w wysokości 30 marek (art. 37)³⁷. Przepisy te mające przeciwdziałać zbiegostwu chłopów miały również na celu zwalczanie włóczęgostwa uznanego za zachowanie

³³ GStAPK Ostpr. Fol. 13744, fol. 454.

³⁴ GStAPK Etats Ministerium 86b, nr 2, fol. 89–90 (dalej: GStAPK EtMin).

³⁵ GStAPK Ostpr. Fol. 13744, fol. 456–457.

³⁶ T. Berg, *Landesordnungen in Preußen...*, s. 111.

³⁷ GStAPK Ostpr. Fol. 470, fol. 510–511.

naruszające porządek społeczny, ale także zagrażające funkcjonowaniu gospodarki księstwa, opartej w znacznym stopniu na gospodarce rolnej i leśnej.

PRZEPISY DOTYCZĄCE PRZECIWDZIAŁANIU PRÓŻNIACTWA (VON LEDIG-ODER MUSSIGGENGERN)

Odrębnym rodzajem norm porządkowych, uregulowanych w ordynacji krajowej z 1529 r., były przepisy zawarte w art. 45–47, skierowane przeciwko próżniactwu (*Müßiggang*). Kwestie te były niezwykle często poruszane w ówczesnych regulacjach prawnych dotyczących porządku społecznego, w których unikanie pracy traktowano jako szczególnie szkodliwe. W ordynacji ogólnopruskiej z 1529 r. nakazywano każdemu, kto napotkał próżniaków (*Müßiggänger*), ich ujęcie, które umożliwiałyby skierowanie ich do pracy. Opierającym się grożono karą więzienia lub wydaleniem z księstwa. Ustanowiono zresztą generalny zakaz wpuszczania tego rodzaju osób do miast. Postanowienia te, mające wyraźnie represyjny charakter, skierowane były przede wszystkim przeciwko włóczącym się chłopom, służącym i robotnikom, niepracującym, prowadzącym pasożytniczy, w rozumieniu władzy, tryb życia, a tym samym wymykającym się przez takie postępowanie kontroli władzy³⁸.

ZAKAZ GIER LOSOWYCH (GLÜCKSPIELEN)

Istotnym problemem porządkowym, wymagającym osobnych regulacji według władzy dbającej o porządek wewnętrzny, był hazard i wszelkie inne postępowania poddanych, które mogły wprowadzić nieład w życiu społecznym. Pierwsze normy w tym zakresie wydano w *Landesordnung* z 1529 r. Zakazywano w nim generalnie udziału w grach hazardowych, a mieszczanom i szlachcie zabroniono w znaczący sposób gry w karty, warcaby, młynki, choć jednocześnie uznano, że nikt nie był zobowiązany do płacenia długów z gier hazardowych. Zwykli ludzie, pozwalający sobie na takie gry, mieli być ukarani grzywnami, a w przypadku niemożności ich zapłacenia powinni być uwięzieni lub przykuci do łańcucha. Zyski pochodzące z gier, jak stanowił przepis, powinny być natomiast rozdzielone pomiędzy biednych (art. 47)³⁹. Z kolei w przepisach *Landesordnung* z 1541 r. dotyczących hazardu zastrzeżono też, że przy grze w kręgle jej uczestnikom powinno wystarczyć najwyżej jedno piwo na każdego z nich (art. 58)⁴⁰. Przepis ten, dopuszczający wprawdzie

³⁸ GStAPK Ostpr. Fol. 13744, fol. 459–461.

³⁹ Ibidem, fol. 462.

⁴⁰ GStAPK Ostpr. Fol. 470, fol. 516–517.

w surowych regułach życia codziennego poddanych, które określała władza książęca, możliwość oddawania się pewnej rozrywce, wyraźnie jednak wykluczał udział w niej z nadużywaniem trunków, co mogło prowadzić w połączeniu z rozrywką do obyczajowej rozwiązłości, a nawet zagrożeń dla porządku publicznego, którego źródłem mogły być zachowania osób nietrzeźwych.

ZAKAZ ZGROMADZEŃ (*VERSAMMLUNGSVERBOT*)

Co ciekawe, w art. 84 przepisów z 1529 r. wprowadzono zakaz organizowania zgromadzeń, obowiązujący wszystkich niezależnie od stanu. Uznawano jednak, że zgody na takie zgromadzenia mogła udzielić wyłącznie władza zwierzchnia⁴¹. Przepis ten miał niewątpliwie przeciwdziałać sytuacjom, gdy nieuzasadnione zgromadzenia stałyby się powodem zamieszek bądź wystąpień naruszających porządek społeczny, które mogłyby przerodzić się w wystąpienia przeciwko władzy.

MYŚLISTWO (*JAGD*)

Osobnym rodzajem spraw regulowanych w przepisach policyjnych wydanych przez księcia Albrechta było myślistwo. Problemy te zostały już ujęte w ordynacji krajowej z 1529 r. w sprawach odnoszących się do chłopów, ale samo myślistwo było problemem szerszym. Wkraczało bowiem w uprawnienia monarsze, toteż władza książęca zamierzała w tej kwestii sprawować kontrolę, ustanawiając reglamentację działań w zakresie uprawiania myślistwa. W przepisach dotyczących praw chłopów wprowadzono więc generalny zakaz prowadzenia przez nich polowań (art. 32)⁴². W szczególności zarządzono zaniechanie przygotowywania w lasach potrzasków i siდეł. Polowań zakazano również wolnym chłopom (*Freie*), chyba że uzyskaliby oni specjalne pozwolenie. Wyjątkiem były jednak polowania na niedźwiedzie i wilki, które uważano zapewne za zwierzęta wyrządzające szkody i stanowiące zagrożenie dla ludzi oraz zwierząt leśnych i domowych, stąd dopuszczano polowania na nie jako zapobieganie zagrożeniom i szkodom. Zezwolono jednak, również w art. 31, na zakładanie potrzasków dla dzikiej zwierzyny, wchodzącej w pola, ale z wykluczeniem lasów⁴³. Miało to stanowić działanie prewencyjne wobec zwierzyny czyniącej szkody, ponieważ zwierzęta odławiane w sidłach i potzaskach, jako stanowiące własność książęcą, miały być dostarczone władzy. Potzaski zastawione na zwierzynę na polach, zwłaszcza doły wykopane dla

⁴¹ GStAPK Ostpr. Fol. 13744, fol. 465.

⁴² Ibidem, fol. 457–458.

⁴³ Ibidem, fol. 457.

zastawiania sideł, powinny być ujawniane i po żniwach zasypane. Bezwzględny zakazem objęto prowadzenie tajemnych polowań dla własnych potrzeb⁴⁴.

Przepisy porządkowe dotyczące myślistwa uzupełniono w Artykule policyjnym traktującym o zwrocie zbiegłych chłopów i handlu (*Artikel über Rückforderung entlaufener Bauern, Handel*) wydanym przez księcia Albrechta 1 marca 1568 r., na trzy tygodnie przed śmiercią (20 marca 1568 r.), który został wprowadzony w życie w jego zastępstwie z powodu choroby księcia już z polecenia radców pruskich⁴⁵. Pozwolono w nich na prowadzenie polowań jedynie osobom posiadającym odpowiednie uprawnienia. Z kolei sidła można było zastawiać tylko na wilki. Zabroniono miastom kupowania dziczyzny, aby przeszkodzić w ten sposób jej ukrywaniu⁴⁶.

PRZECIWDZIAŁANIE PIJAŃSTWU I MARNOTRAWSTWU (*TRUNKSUCHT UND VERSCHWENDUNG*)

Istotną rolę w polityce księcia Albrechta odgrywały przepisy porządkowe mające przeciwdziałać pijaństwu i marnotrawstwu, co było przejawem dobrze rozumianej w swoim interesie troski władzy o kondycję poddanych i porządek publiczny. Już w przepisach policyjnych z 1529 r. nakazywano, aby chłopci, którzy podczas swoich wypraw do miast w dni targowe upijali się, narażając swoje dobra na zmarnowanie, powinni być bezzwłocznie, pod groźbą kary, wydalenii o świecie z miasta (art. 26)⁴⁷. W *Landesordnung* z 1541 r. wydano podobny przepis, w którym chłopów nadużywających alkoholu podczas dni targowych nakazywano kierować przed zamknięciem bram miasta w drogę powrotną. Gospodarze natomiast, którzy po tym terminie nadal by szynkowali chłopom piwo, jak również przydrożni karczmarze, sprzedający alkohol ponad miarę swoim gościom, powinni być karani pieniędznie. Zabronione było wchodzenie do karczmi uzbrojonym robotnikom, chłopom i służącym, z wyjątkiem osób podróżujących (art. 38)⁴⁸. Natomiast karani mieli być karczmarze udzielający gościny włóczędgom (art. 56)⁴⁹. Przepisy te wyraźnie występowały przeciwko zachowaniom, które mogły zburzyć pewien ład społeczny, zwłaszcza z powodu narażenia na szwank rodzin poddanych pruskich i ich majątku, co stanowiłoby zaburzenie jego funkcjonowania.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ T. Berg, *Landesordnungen in Preußen...*, s. 122–123; W. Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach...*, s. 215–216.

⁴⁶ GStAPK Ostpr. Fol. 228a, fol. 48r–52r.

⁴⁷ GStAPK Ostpr. Fol. 13744, fol. 456–457

⁴⁸ GStAPK Ostpr. Fol. 470, fol. 510–511.

⁴⁹ Ibidem, fol. 514–515.

REGULACJE DOTYCZĄCE SŁUŻBY (GESINDE)

Osobnym rodzajem norm porządkowych wydawanych w czasie rządów księcia Albrechta były przepisy dotyczące służby. Zostały one zawarte w rozporządzeniu o służbie (*Erlass über die Gesinde*) z 25 listopada 1563 r., wydanym w porozumieniu ze stanami Prus Królewskich⁵⁰. Przepisy te regulowały problem zwolnionych służących, rzemieślników, osób popadających w pijaństwo, nierząd, bluźnierstwa i inne zachowania zagrażające porządkowi publicznemu. Wprowadzono jednolitą dla całych Prus zasadę udzielania zezwoleń na opuszczanie służby jedynie w wyznaczone dni (29 września, 6 listopada, na Boże Narodzenie). Służba powinna trwać od sześciu miesięcy do roku. Zbiegli służący mieli być zwracani swoim panom, zaś zatrudniający ich, co uznawano za sprzyjające ich ukrywaniu, powinni być karani. Zachowano także system udzielania przy opuszczaniu służby pisemnych świadectw, poświadczonych na wsiach przez proboszcza, zaś w miastach przez pana, u którego osoba przenosząca się służyła, bądź nakazywano uzyskanie stosownego potwierdzenia u pisarza miejskiego. Ponadto, jak określono, służący przemierzający się po terytorium księstwa powinni legitymować się odpowiednim paszportem, wydawanym po zakończeniu służby. Jednak służący, który został zwolniony ze służby, powinien znaleźć następne miejsce w ciągu sześciu miesięcy, nawet jeśli byłoby to uczynione przez rodziców czy przyjaciół, w czym przewidywano konieczność przeciwdziałania wymykaniu się poddanych spod kontroli, a popadających w szczególnie piętnowane przez władzę próżniactwo i włóczęgostwo. Jednocześnie wprowadzono zakaz spełniania przez służbę dodatkowych świadczeń w naturze, nadając jej charakter przede wszystkim zarobkowy⁵¹. Przepisy te utrzymane zostały w ostatnim Artykule policyjnym z 1 marca 1568 r.⁵²

POSŁUGIWANIE SIĘ BRONIĄ STRZELECKĄ (BÜCHSE)

We wspomnianej już regulacji z 15 listopada 1540 r. zamieszczono szczególnie przepisy policyjne dotyczące korzystania z broni strzeleckiej, która stała się wówczas dostępna, a jej użycie coraz bardziej powszechne, zagrażając w przekonaniu władzy porządkowi i bezpieczeństwu publicznemu. Zakazano więc wszystkim, bez względu na przynależność stanową, posługiwania się bronią strzelecką i strzelania

⁵⁰ T. Berg, *Landesordnungen in Preußen...*, s. 120.

⁵¹ GStAPK Ostpr. Fol. 228a, fol. 22–23.

⁵² Ibidem, fol. 48r–52r.

z niej pod groźbą kary pieniężnej, dostosowanej do stanu pochodzenia sprawcy. W przypadku niemożności uiszczenia kary pieniężnej miała być ona zamieniana na karę więzienia. Zakaz posługiwania się bronią strzelecką wprowadzono na cztery lata. Cudzoziemcy, nieznający tych zakazów, powinni być powiadomieni o nich przez swoich gospodarzy, zaś ich broń nakazano oddawać do zamku książęcego. Zakaz ten nie dotyczył jednak – z uwagi na relacje zewnętrzne – wysłanników stanów, królów i książąt, dla których zachowanie broni było oznaką dostojęstwa i rangi wynikającej z pełnionej przez nich misji, co należało respektować. Przepis zakazujący posiadania broni miał być stosowany jedynie wobec służby wchodzącej w skład ich orszaków.

Uznano jednak, że po upływie czterech lat, na które wprowadzono powszechne zakazy dotyczące noszenia broni, posługiwanie się bronią strzelecką będzie możliwe z pewnymi ograniczeniami. Broń ta będzie mogła być używana jedynie na własnych gruntach, na innych zaś – tylko za zgodą właścicieli sąsiednich gruntów (art. 22)⁵³. Przepisy dotyczące posługiwania się bronią strzelecką nawiązywały zarazem do sytuacji, gdy z broni korzystano podczas polowań. Ograniczenia w tym zakresie były także związane z przeciwdziałaniem kłusownictwu. O przepisach dotyczących zakazu noszenia i korzystania z broni szlachta miała powiadomić swoich myśliwych i służbę. Polowanie wbrew zakazowi karane było karą pieniężną, a w przypadku niemożności jej zapłaty – karą na ciele. Zakazane było także prowadzenie nagonek zwierząt dzikich z jednych dóbr do drugich. Mogły być one jednak przeprowadzane w lasach książęcych, zgodnie z obowiązującym w nich prawem łowieckim (art. 22)⁵⁴.

Do sprawy noszenia broni odniesiono się również we wspomnianym Artykule porządkowym z 1 marca 1568 r. W regulacji tej jedynie szlachta uzyskiwała pozwolenie na stałe jej noszenie, podczas gdy mieszczanom zezwolono na noszenie broni jedynie na strzelnicach. Zabronione było używanie broni strzeleckiej przez podróżnych⁵⁵. Reglamentacja okoliczności posługiwania się bronią miała wyraźnie represyjny, a jednocześnie kontrolny charakter, mający na celu zwiększenie bezpieczeństwa publicznego.

ZAKAZY PRZECIWKO ZBYTKOM (LUXUSVERBOTEN)

W art. 11–21 regulacji z 1540 r. zawarte zostały szczegółowe zarządzenia rozpowszechnione często wśród stosowanych wówczas w różnych państwach

⁵³ GStAPK EtMin 86b Nr 2, fol. 88–89.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ GStAPK Ostpr. Fol. 228a, fol. 48r–52r.

przepisów policyjnych, określających dokładnie stroje, jakie mogli nosić poddani, które powinny być odpowiednie do ich stanu⁵⁶. Przepisy te nawiązywały do często stosowanych, zwłaszcza w państwach niemieckich, zakazów przeciwko zbytkom (*Luxusverbotten*), które burzyły w przekonaniu władzy obraz zdyscyplinowanego społeczeństwa⁵⁷. Wprowadzenie przepisów zakazujących nabywania zbytkownych strojów i innych luksusowych przedmiotów było z reguły warunkowane ochroną środków posiadanych przez poddanych, wpływających w przypadku zakupu dóbr luksusowych na zewnątrz⁵⁸. Zatem poza kwestią porządku społecznego celem przepisu była ochrona zasobów księstwa.

HANDEL, WARZENIE I WYSZYNK PIWA (HANDEL, BIERBRAUEN- UND KRUGGERECHTIGKEIT)

Szczególne rodzajowo przepisy policyjne książę Albrecht wprowadził w Artykułach o warzeniu piwa, karczmach, partaczach (*Artikel zum Bierbrauen, Krugverlag, Bönhasen*) z 1 sierpnia 1567 r., którego przepisy były przedmiotem dyskusji księcia ze stanami na rozpoczętym 26 stycznia 1568 r. Landtagu w Kętrzynie. Artykuły te zostały wydane ostatecznie przy znaczącym udziale radców księstwa z rekomendacji polskich komisarzy, przebywających w księstwie wskutek słabej zdolności księcia, z powodu wieku (77 lat) i chorób, do sprawowania rządów⁵⁹. Rozwiązania te były związane z jedną z bardziej regulowanych przepisami policyjnym dziedzin działania, jakim była porządkowa organizacja działalności handlowej oraz wiążące się z nią wyszynku piwa. W Artykułach z 1567 r. zabronione zostało handlowanie poza placami miejskich targowisk, zwłaszcza sprzedawanie tam towarów. Obrót (a w szczególności sprzedaż towarów) dokonywany w takich miejscach bez zezwolenia prowadzić miał do zabierania ich oraz osadzania sprzedających w więzieniu. Szczególne postanowienia poświęcono włóczęgom oraz Szkotom, zajmującym się bez upoważnienia drobnym handlem. Powinni być oni ostrzegani o zakazie prowadzenia takiego handlu i wydalani z terenu księstwa. W przypadku powrotu osoby łamiącej zakaz wydalenia dobra jej powinny zostać

⁵⁶ GStAPK EtMin 86b Nr 2, fol. 83–85.

⁵⁷ M. Stolleis, *Luxusverbote und Luxussteuern in der frühen Neuzeit* [w:] idem, *Pecunia nervus rerum. Zur Staatsfinanzierung in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1983, s. 9–61; T. Simon, „Gute Policy”. *Ordnungsleitbilder und Zielvorstellungen politischen Handelns in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 2004, s. 111–112.

⁵⁸ N. Bulst, *Zum Problem städtischer und territorialer Kleider-, Aufwands- und Luxusgesetzgebung in Deutschland (13.-Mitte 16. Jahrhundert)* [w:] A. Gouron, A. Rigaudière (red.), *Renaissance du pouvoir législatif et genèse de l'État*, Montpellier 1988, s. 29–57.

⁵⁹ T. Berg, *Landesordnungen in Preußen...*, s. 121–122.

skonfiskowane, a ona sama ukarana⁶⁰. W przepisach z 1567 r. zabroniono chłopom wyszynku piwa, z wyjątkiem dokonywania tego raz w roku w czasie zwyczajowych libacji organizowanych w Zielone Świątki, względnie prowadzenia produkcji piwa na własny użytek. Zadaniem szlachty miało być jednak podejmowanie działań mających na celu zmniejszenie zasięgu tego procederu⁶¹. Ograniczenia dotyczące prowadzenia handlu i wyszynku piwa poza miastami, odnoszące się do wszelkich kramarzy, Szkotów i partaczy, mające przeciwdziałać oszustwom dokonywanym na targowiskach, zamieszczono także w Artykułach z 1 marca 1568 r.⁶²

STOSUNKI PRACY (*ARBEIT*)

Innym rodzajem spraw regulowanych przepisami policyjnymi z 1567 r. były stosunki pracy, działalność produkcyjna rzemieślników i uczciwa konkurencja. Zakazano w nich tolerowania rzemieślników będących partaczami (*Bönhasen*) i dokonujących fuszerek, gdyż zbyt często nie wypełniali swoich zadań. Należało natomiast strzec, by ci partacze i fuszery nie podejmowali się prac, które powinny być wykonywane przez regularnych rzemieślników, co wyraźnie można było odczytać jako przepis antykonkurencyjny i protekcyjny.

POŁOWY RYB (*FISCHEREI*) I OW CZARSTWO (*SCHÄFEREI*)

Dodatkowo w Artykułach z 1 sierpnia 1567 r. książę zabezpieczył prawa dotyczące połowu ryb (*Fischerei*), jak również zakazał przepędzania owczarom swoich stad przez miasta, jeśli nie było to konieczne, gdyż z reguły prowadziły one do powstania znacznych szkód⁶³.

MŁYNARSTWO (*MÜLLEREI*)

W Artykule policyjnym wydanym 1 marca 1568 r., uzupełniającym postanowienia z 1567 r., książę zobowiązywał dodatkowo młynarzy do uczciwego mielenia, co widocznie samo w sobie było w Prusach problemem, być może wskazującym na dokonywane w tym zakresie nadużycia⁶⁴.

⁶⁰ GStAPK Ostpr. Fol. 510, fol. 36ar–36dv.

⁶¹ Ibidem.

⁶² GStAPK Ostpr. Fol. 228a, fol. 48r–52r.

⁶³ GStAPK Ostpr. Fol. 510, fol. 37ar–36dv.

⁶⁴ GStAPK Ostpr. Fol. 228a, fol. 48r–52r.

ORGANIZACJA ŻYCIA RELIGIJNEGO (KIRCHGANG)

Szczególny charakter miały przepisy regulujące wykonywanie obowiązków religijnych. Władza książęca, która była nastawiona na ukształtowanie poddanych w posłuszeństwie, czemu miało służyć włączenie ich w obręb Kościoła państwowego, podległego księciu, wykluczyła w tym zakresie swobodę. Już w 1525 r. (*Etlliche ausgezogen artikel aus gemeiner Landesordnung des herzogthum Pressen*) książę Albrecht zawarł przepisy regulujące udział poddanych w obowiązkach religijnych⁶⁵. Podejście do tych spraw powtórzył w rozkazie z 1 lutego 1543 r. (*Fürstlicher durchleuchtigkeit zu Preussen bevelch, in welchem das vol zu gottesforcht, kirchengang, empfangung der heiligen sacramenten und anderm vermant wirt*). W formie obszernego i szczegółowo określonego nakazu regulowano obowiązki poddanych dotyczące regularnego i punktualnego uczęszczania na msze kościelne, świętowanie niedzieli, zakaz bluźnierczych wypowiedzi, wypowiedzenia przekleństw. Egzekwowanie tych obowiązków należało do proboszczów. Udział w obrzędach religijnych był obowiązkowy dla przedstawicieli wszystkich stanów, a za nieprzestrzeganie go zostały nałożone dotkliwe kary dostosowane do stanowej przynależności uchylającego się od ich wypełnienia. Przebieg mszy i udział w niej poddanych obserwowany był przez ustanowionego nadzorcę (*Aufseher*), którego funkcja przekazywana była z rodziny na rodzinę. Miał on obowiązek powiadomić władzę książęcą o nieprawidłowym wypełnianiu obowiązków, zwłaszcza nieobecności w kościele. Szczegółowo regulowano postępowanie pastora w czasie mszy⁶⁶. Przepisy te, mające wyraźnie porządkowy, dyscyplinujący, a niekiedy represyjny charakter, miały na celu kształtowanie w drodze wydawania i stosowania przepisów właściwego wykonywania obowiązków religijnych przez poddanych (*Kirchenvolk*)⁶⁷.

PODSUMOWANIE

Polityka księcia Albrechta uczyniła z księstwa pruskiego silny ośrodek luteranizmu, oddziałujący na rozwój protestantyzmu w Europie Północnej i Środkowej⁶⁸. Księstwo pruskie, powstałe wprawdzie w 1525 r. jako polskie lenno, było w rzeczywistości odzwierciedleniem realizacji idei władzy, która została

⁶⁵ E. Sehling, *Die evangelischen...*, nr 3, s. 39.

⁶⁶ Ibidem, nr 10, s. 57-61.

⁶⁷ P. Tschackert, *Urkundenbuch...*, t. 1, s. 110-173; B. Jähmig, *Die Anfänge der evangelischen Landeskirche...*, s. 32 i n.

⁶⁸ J. Małłek, *Die Sonderrolle des Herzogtum Preußen in der Geschichte der territoriale Protestantismus der Frühen Neuzeit* [w:] K. Garber, M. Komorowski, A.E. Walter (red.), *Kulturgeschichte Ostpreußens...*, s. 217-218; idem, *Prusy Książęce a Reformacja w Polsce* [w:] idem, *Dwie części*

zaprezentowana przez Lutra, czyniąc z księstwa pierwsze w świecie władztwo luterzańskie, zbudowane całkowicie na nauce wittenberskiego reformatora (zalecał to Luter zresztą Albrechtowi już w 1523 r., w swoich słynnych wywodach zawartych w napomnieniu *An die Herren Deutsch Ordens, daß die falsche Keuschheit Heiden und zur rechten ehelichen Keuschheit greifen*⁶⁹). W koncepcję nowego władztwa, na realizację którego pozwolił księciu Albrechtowi zwierzchnik lenny, którym był król polski, było prowadzenie polityki wewnętrznej, mającej na celu osiągnięcie dobrego porządku społecznego, mieszczącego się jednak w konfesjonalnym charakterze władztwa księcia Albrechta, tworzącym – w jego poczuciu – między Kościołem krajowym w Prusach, którego książe Albrecht był twórcą i na którego czele stał, a jego władzą osobistą sprawowaną na powierzonym mu terytorium szczególnie *iunctim*. W tym sensie książe Albrecht w *gute Policyey*, która jako zasada prawna ukierunkowana była na ustanowienie bądź zachowanie stanu dobrego porządku, funkcjonując, począwszy od drugiej połowy XV w., coraz powszechniej w praktyce politycznej niemieckiej zarówno na poziomie Rzeszy (*Reichspolizeiordnungen*)⁷⁰, jak i licznych władztw terytorialnych⁷¹, mając potwierdzenie również w ówczesnej doktrynie (Johann Oldendorp, Melchior von Osse)⁷², której oddziaływanie było coraz szersze, widział w niej ważny instrument swojej władzy.

Książe, mimo podległości królowi polskiemu, do czego został w gruncie rzeczy przymuszony brakiem innych możliwości rozwiązania problemów swojej władzy w Prusach, po nieudanej wojnie jeszcze jako wielki mistrz krzyżacki z królem i Koroną Polską w latach 1519–1521⁷³, ze względu na swoje pochodzenie oraz

Prus..., s. 179–188; W. Hubatsch, *Protestantische Fürstenpolitik in den Ostseeländern im 16. Jahrhundert*, „Historische Zeitschrift” 1961, t. 192, z. 2, s. 282–294.

⁶⁹ J.K. Irmischer (red.), *Luthers Schrift an die Deutscherherren*, Erlanger Ausgabe, t. 29, 1841, s. 17–33; P. Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preußen*, t. 1, Leipzig 1890, s. 25–26, 29; t. 2, nr 103; W. Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach...*, s. 76 i n., 117–121; O tej sprawie zob. list Marcina Lutra do Johannesesa Briessmana z 4 lipca 1524 r., *Dr. Martin Luthers Werke*, WA, 3, nr 756.

⁷⁰ J. Segall, *Geschichte und Strafrecht der Reichspolizeiordnungen von 1530, 1548, und 1577*, Kirchhain 1914; F. Blaich, *Die Reichsmonopolgesetzgebung im Zeitalter Karls V. Ihre Ordnungspolitische Problematik*, Stuttgart 1967; K. Härter, *Entwicklung und Funktion der Policygesetzgebung des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation im 16. Jahrhundert*, „Ius Commune” 1993, t. 20, s. 61–141.

⁷¹ D. Willoweit, *Allgemeine Merkmale der Verwaltungsorganisation in den Territorien* [w:] K. Jeserich et al. (red.), *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, t. 1: *Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Reiches*, Stuttgart 1983, s. 289–383.

⁷² M. Stolleis, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, t. 1: *Reichspublizistik und Policywissenschaft 1600–1800*, München 1988, s. 334 i n.; T. Simon, „Gute Policyey”..., s. 112–120; A. Landwehr, *Die Rhetorik der „guten Policyey”*, „Zeitschrift für historische Forschung” 2003, t. 30, nr 2, s. 251–282.

⁷³ M. Biskup, „Wojna Pruska” czyli wojna Polski z zakonem krzyżackim z lat 1519–1521. *U źródeł sekularyzacji Prus Krzyżackich*, cz. 2, Olsztyn 1991.

koneksje rodzinne⁷⁴, jak również silne kulturowe i polityczne związki z Rzeszą⁷⁵ czerpał z tych tendencji pomysły własnych rozwiązań.

Działalność ustawodawcza księcia Albrechta w latach sprawowania rządów w księstwie pruskim 1525–1568, obejmująca kwestie porządku społecznego, była nastawiona na regulowanie pewnych szczególnych sytuacji, w których mogło dojść do jego naruszenia, jak też zajścia sytuacji niezgodnych z pożądanym przez władzę książęcą sposobem postępowania. Miały one przeciwdziałać obecnym zdarzeniom lub postrzeganym jako określone zagrożenia bezpieczeństwa i porządku społecznego, za które książę Albrecht, będąc zarówno władcą krajowym (*Landesherr*), jak i działając jako ojciec duchowy swojego terytorium (*Landesvater*)⁷⁶, co było jedną z przyjętych w ówczesnych władztwach niemieckich terytorialnych formuł władzy, czuł się odpowiedzialny.

W tym znaczeniu przepisy policyjne służyły bezpośredniemu oddziaływaniu władzy książęcej na kształtowanie pewnego modelu społeczności księstwa pruskiego, określając reguły i rozstrzygając o zasadach postępowania, także w zakresie zachowań religijnych i moralnych, mających na celu – przez udzielanie stosownych rozkazów, poleceń, zaleceń, przyzwoleń i wytycznych do dalszej działalności – kontrolowanie zachowań społecznych. Nie jest więc przypadkiem, że zakazy lub nakazy, zawarte w wydawanych przez księcia Albrechta podczas jego rządów przepisach policyjnych, realizowanych w praktyce, były w większości zaopatrzone w pewne sankcje karne, chociaż wiele z zachowań, zwłaszcza tam, gdzie można było wykazać rozumiane już ówczesnie działanie umyślne, było regulowanych odrębnymi przepisami prawnokarnymi.

Książę Albrecht Pruski, rozwiązując okazjonalne sprawy porządkowe, nie wydawał jeszcze przepisów zawierających kompleksowe rozwiązania. W czasie swego panowania podchodził do problemów wybiórczo, wprowadzając własne ustawodawstwo policyjne, nadając im charakter bliski bardziej kazuistycznemu ujęciu, co przypominało podejście do problemów porządkowych stosowane w innych władztwach. Rozwiązywane były w ten sposób sprawy bieżące, a niekiedy potrzeby o charakterze doraźnym, dotyczące utrzymania porządku społecznego, jak również problemy wynikające z konieczności zapobiegania nieprawidłowościom, związanym z jego funkcjonowaniem, stwarzające impuls do ich wprowadzania. Do niektórych więc kwestii książę wracał, rozwijał je, inne regulował tylko raz, nie powracając do nich więcej. W wielu przypadkach w swoich zarządzeniach czy porządkach reglamentował szczegółowo szereg dziedzin życia społecznego,

⁷⁴ W. Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach...*, s. 11 i n.

⁷⁵ Ibidem, s. 218 i n.; J. Małek, *Prusy Książęce, Polska i Rzesza w czasach księcia Albrechta* [w:] idem, *Dwie części Prus...*, s. 53–65.

⁷⁶ P. Tschackert, *Herzog Albrecht von Preußen als reformatorische Persönlichkeit*, „Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte” 1894, nr 45, s. 29–69; D. Makiła, *Landesherr i jego Landeskirche...*, s. 52–62.

precyzując, kto, kiedy i w jaki sposób może, jak też co powinien uczynić, aby pozostać w zgodzie z oczekiwaniami władzy książęcej. Ustawodawstwo policyjne księcia Albrechta w Prusach Książęcych, mające głównie samoistny charakter, ale niekiedy realizowane w postaci pojedynczych, odrębnych przepisów zawartych w różnych aktach, miało określone przeznaczenie i funkcję, odgrywając, zgodnie z tendencjami epoki⁷⁷, rolę regulatora stosunków społecznych, dyscyplinującego jego zachowanie i postępowanie. Miały one istotne znaczenie w procesach podporządkowywania społeczeństwa władzy monarszej, co książę Albrecht, podległy władzy króla polskiego, którego władztwo stanowiło część Korony Polskiej, rozumiał i wykorzystywał dla umocnienia swojej wewnętrznej władzy, uznając czynnik religijny, co było w jego przypadku szczególnie wyraźne, za element wykonywania zadań poruczonych mu z racji władzy, którą – jak książę uznawał – został docześnie obdarzony⁷⁸. Przepisy o charakterze policyjnym, które książę Albrecht Pruski wydawał w czasie swoich rządów, stanowiły część jego własnego ustawodawstwa, chociaż wiele z rozwiązań o szerszym zakresie starał się konsultować ze stanami księstwa na zwoływanych landtagach⁷⁹. W tym znaczeniu stanowienie przepisów o charakterze porządkowym było pewną praktyką władzy, metodą służącą osiągnięciu określonych celów społecznych i politycznych. Wprowadzając, a następnie stosując przepisy policyjne w czasie swoich rządów, książę nie nadał jednak swemu władztwu charakteru państwa policyjnego. Taka tendencja pojawiła się znacznie później, przede wszystkim w XVIII w., kiedy wykształciła się koncepcja programowa, oparta na szerokiej nauce o policji⁸⁰, w którą terytorium księstwa pruskiego zostało włączone po przejściu lenna w księstwie przez brandenburską linię Hohenzollernów (1611), co stało się po zwolnieniu podległości lennej w 1657 r. częścią ustanowionego w 1701 r. królestwa w Prusach, które takim państwem policyjnym w XVIII w. już było.

⁷⁷ D. Willoweit, *Gesetzgebung und Recht im Übergang vom Spätmittelalter zum frühneuzeitlichen Obrigkeitsstaat* [w:] O. Behrends, Ch. Link (red.), *Zum römischen und neuzeitlichen Gesetzbegriff*, Göttingen 1987, s. 123–146.

⁷⁸ J. Małek, *Życie religijne na Mazurach w czasach nowożytnych* [w:] E. Kruk (red.), *Ewangelicy na Warmii i Mazurach. Dzieje i współczesność*, Olsztyn 2001, s. 9–21; D. Makiła, *Religijność ustanowiona ustawą. Z dziejów Kościoła w księstwie pruskim za rządów księcia Albrechta (1525–1568)* [w:] J. Kiełbik (red.), *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Wierni i duchowni*, Olsztyn 2016, s. 7–15.

⁷⁹ T. Berg, *Landesordnungen in Preußen...*, s. 31–36, 40–42, 45–59, 112–119; J. Małek, *Ustawa o rządzie...*, s. 99–114; N. Ommler, *Die Landstände...*, s. 52 i n; E. Kleinertz, *Die Politik der Landstände...*, s. 38 i n.

⁸⁰ T. Knemeyer, *Polizei* [w:] O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, t. 4, Stuttgart 1978, s. 884–894; H. Maier, *Die ältere deutsche Staats- und Verwaltungslehre (Polizeiwissenschaft). Ein Beitrag zur Geschichte des politischen Wissenschaft in Deutschland*, Neuwied am Rhein 1966, s. 116 i n.

FÜR GUTE ÖFFENTLICHE ORDNUNG.
POLICE LEGISLATION OF PRINCE ALBRECHT VON
BRANDENBURG-ANSBACH ISSUED DURING HIS RE-
IGN IN THE PRUSSIAN PRINCIPALITY (1525–1568)

Abstract

The present article deals with the internal legislative activity of Prince Albrecht von Brandenburg-Ansbach, who took charge of the Duchy of Prussia which had been formed after the secularization of the Prussian part of the Teutonic Order and when it became a fiefdom of the Polish King and of the Polish Crown (1525). During his reign, the prince undertook actions with the aim of strengthening his position. This was also served by the legislative activity, which was often agreed with the social estates of the principality in which the ordinances, which were issued on their own and established by the prince, played a significant role. Moreover, they often appeared within the scope of broader ordinance laws which covered criminal, legal and personal regulations as well as legal and property regulations. Their task was to regulate many aspects of the subjects' lives and activities besides ordering and prohibiting certain behaviors as well as rationing and repressing their actions. The issuing of police provisions by rulers was supposed to facilitate the process of shaping the early modern territorial power by introducing control over subjects, putting them into a system of social discipline with the aim of achieving internal order. In the case of Prince Albrecht, this activity, in which the police provisions served as an instrument of consolidating power, was of additional significance due to the establishment of the national Evangelical church in the Duchy of Prussia with the prince himself as its head. The fusion of the secular and ecclesiastical power, in accordance with the doctrine of Martin Luther, aimed at creating a community in which the prince's subjects were simultaneously members of the prince's church. For this reason, many of the police provisions had a special moral character.

Keywords: Albrecht von Brandenburg-Ansbach, Duchy of Prussia, police legislation, Polish Crown, princely power